



DOI 10.37491/UNZ.112.8
УДК 347.67



Юрій ЗАЙКА¹

НЕДІЙСНІСТЬ ПОВТОРНОГО ЗАПОВІТУ: ЗАКОНОДАВЧИЙ ПАРАДОКС ЧЕРЕЗ ПРИЗМУ ТЕОРІЇ ПРАВОЧИНІВ

*Здійснено теоретико-правовий аналіз наслідків визнання не-
дійсним повторного заповіту крізь призму загальної теорії пра-
вочинів. Актуальність теми зумовлена наявністю доктриналь-
ного парадоксу: згідно з чинною нормою ч. 4 ст. 1254 Цивільного
кодексу України (а також ч. 4 ст. 1750 проекту Цивільного коде-
ксу України) недійсність наступного заповіту в судовому порядку
відновлює чинність попереднього лише у виняткових випадках за
наявності дефектів волі. Метою дослідження є обґрунтування ло-
гічної суперечності між вказаним вибірковим підходом законода-
вця та засадами приватного права, а також розробка концепту-
альної моделі розв'язання цієї правової колізії. У результаті дос-
лідження доведено, що чинна регламентація штучно трансфор-
мує спадкування за заповітом у спадкування за законом, що
прямо порушує презумпцію правомірності правочину. З позиції
цивілістичної доктрини обґрунтовано, що недійсний правочин як
правова фікція не повинен породжувати жодних юридичних на-
слідків з моменту його вчинення, зокрема й скасування попе-
реднього вияву волі. Водночас аналіз правових позицій Верховного
Суду засвідчив критичну відірваність судової практики від цієї
теорії: суди суворо дотримуються лише букви закону, що призво-*

¹ доктор юридичних наук, професор, головний науковий співробітник відділу приватного права і процесу, Науково-дослідний інститут приватного права і підприємництва імені академіка Ф. Г. Бурчака Національної академії правових наук України (м. Київ), u.a.zaika@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0003-1946-3171>.



дить до негативних наслідків і консервації законодавчого парадоксу. Доведено критичні ризики, за яких через формальні процедурні порушення майно переходить до осіб, яких спадкодавець послідовно намагався усунути від спадкування. Сформульовано пропозиції *de lege ferenda* щодо вдосконалення нормотворчої техніки. Обґрунтовано необхідність усунення колізії шляхом впровадження уніфікованої норми, яка передбачатиме безумовне відновлення чинності попереднього заповідального розпорядження в разі визнання недійсним наступного заповіту, що забезпечить дотримання принципів правової визначеності, справедливості та добросовісності. Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що сформульовані висновки та пропозиції можуть бути безпосередньо використані в процесі оновлення цивільного законодавства, а також у правозастосовній практиці судових органів під час вирішення відповідної категорії спорів.

Ключові слова: правочин, умови дійсності правочину, заповіт, визнання заповіту недійсним, повторний заповіт, рекодифікація цивільного законодавства.

Постановка проблеми. Свобода заповіту є фундаментальним принципом спадкового права, що гарантує особі право скасувати або змінити раніше складені особисті розпорядження шляхом складання нового заповіту. Однак у цивілістичній доктрині залишається невирішеним законодавчий парадокс, пов'язаний із правовими наслідками визнання повторного заповіту недійсним. Згідно із ч. 4 ст. 1254 Цивільного кодексу України (далі — ЦК України) визнання наступного заповіту недійсним не завжди автоматично поновлює чинність попереднього [1]. Аналогічна логіка, на жаль, простежується і в концептуальних положеннях проекту Цивільного кодексу України (Закон № 15150 від 09 квітня 2026 р. — далі Проект ЦК України) [2].

З позиції загальної теорії правочинів, визнання правочину недійсним означає анулювання його юридичних наслідків з моменту вчинення (*ab initio*). Оскільки скасування першого заповіту є прямим юридичним наслідком складання другого, то визнання другого заповіту недійсним має нівелювати і цей наслідок. Законодавчий підхід, який заперечує автоматичне поновлення першого заповіту, створює правову колізію. Він ігнорує раніше виражену волю заповідача та перетворює спадкування за заповітом у спадкування за законом, що прямо порушує принцип презумпції правомірності правочину та пріоритет волі померлого.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У наукових працях З. В. Ромовської, С. Я. Фурси, О. Є. Кухарева, О. П. Печеного, Є. О. Рябоконя закладено фундаментальне розуміння правової природи заповіту, умов його дійсності, а також правових наслідків нікчемності та оспорюваності розпоряджень спадкодавця. Осмисленню загальної теорії недійсності правочинів присвячені глибокі розвідки Р. А. Майданика, І. В. Спасибо-Фатеевої, Є. О. Харитонova.



Серед новітніх публікацій особливої уваги заслуговує праця І. С. Андриєнко, І. А. Середницької, О. В. Церковної, де здійснено комплексний аналіз судової практики щодо оспорування заповітів [3]. Питання розширення меж свободи заповіту в контексті рекодифікації українського законодавства висвітлено у статті М. В. Великанової [4], а трансформацію правового статусу фактичного подружжя у спадкових правовідносинах досліджено М. Б. Кравчик [5]. Особливостям посвідчення заповітів в умовах воєнного стану присвячено розвідку В. В. Ветчиної [6]. Водночас аналіз дефектів волі та специфіки спотворення волевиявлення осіб похилого віку під час розпорядження майном наведений у статті Н. Крстич (N. Krstić) [7]. Шляхи розв'язання суміжних спадкових колізій пропонує Б. Оліярник (B. Oliarnyk), обґрунтовуючи необхідність комплексного реформування як матеріальних, так і процесуальних норм у сфері спадкування [8].

Невирішені раніше частини загальної проблеми. Попри те, що окремі аспекти скасування заповітів та їхньої недійсності певною мірою досліджувалися у згаданих працях, комплексний доктринальний аналіз зазначеного парадоксу крізь призму загальної теорії правочинів наразі відсутній. Дослідники зосереджуються на суто практичних труднощах здійснення спадкового правонаступництва, залишаючи поза увагою логічну суперечність між загальними положеннями про наслідки недійсності правочинів та спеціальними нормами спадкового права.

Понад те, в умовах сучасної реформи приватного права та рекодифікації цивільного законодавства України ця проблема набула зовсім нового характеру. Незважаючи на оновлення інституту спадкування, критичний аналіз текстуального перенесення дефектної конструкції ч. 4 ст. 1254 ЦК України до Проекту ЦК України (у вигляді ч. 4 ст. 1750) ще не ставав предметом окремого самостійного дослідження. Невирішеним залишається питання формування чіткої концептуальної моделі, яка дозволила б усунути цей нормативний парадокс у майбутньому кодифікованому акті та забезпечити безумовний пріоритет дійсної волі заповідача.

Метою статті є теоретико-правове обґрунтування логічної суперечності між положеннями про недійсність повторного заповіту (ч. 4 ст. 1254 ЦК України та ч. 4 ст. 1750 Проекту ЦК України) і загальною теорією правочинів, а також розробка концептуальної моделі розв'язання цього законодавчого парадоксу. Для досягнення поставленої мети необхідно вирішити такі **завдання**: дослідити правову природу та сутність скасування заповіту як юридичного наслідку правочину; здійснити критичний аналіз наслідків недійсності наступного заповіту крізь призму теорії правочинів у чинному та майбутньому цивільному законодавстві; сформулювати теоретично обґрунтовані пропозиції щодо нормативного вдосконалення відповідних законодавчих положень.

Виклад основного матеріалу. Істотне оновлення цивільного законодавства призвело до значного зростання кількості судових справ,



пов'язаних із спадкуванням. Така тенденція зумовлена ключовими новаціями у сфері спадкування, серед яких — розширення кола об'єктів спадкового правонаступництва; поява нових інститутів (заповіту з умовою, «секретного» та спільного заповіту подружжя, спадкового договору); можливість зміни черговості спадкування за законом та за заповітом.

Водночас нагальна потреба в комплексному реформуванні регулювання приватноправових відносин залишається актуальною. Наразі науковій спільноті запропоновано Проект ЦК України. Ця редакція має на меті ліквідувати прогалини чинного законодавства, врахувати європейські прагнення держави, історичні зміни останніх десятиліть, актуальну судову практику та здобутки сучасної цивілістичної доктрини.

Аналіз судових спорів свідчить, що спадкоємці часто не погоджуються з волею заповідача або з визначенням законом порядком розподілу майна. Зростання добробуту громадян робить спадщину вагомим ресурсом для вирішення особистих, сімейних та комерційних питань. Саме тому інститут спадкування за заповітом разом із механізмами захисту прав його учасників залишається в центрі уваги правознавців.

Принцип заповідальності свободи — один із найістотніших принципів спадкового права. Він полягає в тому, що дієздатна особа має право в будь-який час свого життя розпорядитися належним їй майном чи майновими правами, визначити долю своїх зобов'язань. Заповіт — це односторонній правочин. І зміст його залежить лише від волі заповідача, і ця воля може знайти своє вираження в досить-таки незвичному вигляді. Заповідач може позбавити спадщини своїх близьких родичів (батьків, подружжя, дітей) на користь родичів більш далеких, може взагалі залишити спадщину сторонній особі, церкві, державі. Водночас свобода заповіту обмежена правами так званих обов'язкових спадкоємців, які, незалежно від його змісту, мають отримати певну частку спадщини.

Умови дійсності заповіту передбачають вільне і свідоме волевиявлення заповідача та його посвідчення у належній формі, а в разі їх порушення заповіт, як і будь-який правочин, може вважатися нікчемним або оспорюваним.

Оскільки заповіт є різновидом правочину, він має відповідати загальним умовам дійсності правочину, що передбачені у ст. 203 ЦК України, а саме:

- 1) заповідач повинен бути дієздатним на момент складання заповіту;
- 2) зміст заповіту не повинен суперечити закону;
- 3) зміст заповіту повинен відображати дійсну волю заповідача;
- 4) заповіт повинен бути вчинений у визначеній законом формі.

З. В. Ромовська слушно зазначає, що заповіт є водночас актом здійснення права та правочином, а тому він має відповідати не лише імперативним вимогам закону, а й засадам моралі [9, с. 25]. Аналогічного підходу дотримуються і представники зарубіжної цивілістичної доктрини. Зокрема, аналізуючи законодавчі вимоги до заповіту за Цивільним кодексом Франції, французька дослідниця Ф. Лабель (*Fabienne Labelle*) наголошує, що умови розпорядження на випадок смерті не повинні мати шахрайського характеру, суперечити публічному порядку (*ordre public*) чи нормам суспільної моралі [10, с. 301–302].



Дійсність заповіту залежить від з'ясування реального волевиявлення особи та безумовного дотримання установленого законом порядку його нотаріального посвідчення.

Свобода заповіту передбачає право дієздатної особи не лише в будь-який момент скласти заповіт і визначити коло наступників, а й установити конкретні умови для переходу до них прав та обов'язків (ст. 1242 ЦК України).

При складанні заповіту об'єктом спадкового правонаступництва зазвичай виступає саме житло — найцінніше, що належить пересічному громадянину на праві власності. Нечітке формулювання обставин, за яких спадкоємець може його набути, неминуче створює суттєві правові перешкоди.

Традиційно такі обтяження стосуються нерухомості (житла), що вимагає від нотаріуса ретельного аналізу юридичних конструкцій, аби виключити двозначність умов. Додатковими факторами, які ускладнюють юридичну долю житла при спадкуванні, виступають легати (ст. 1237 ЦК України), покладення на спадкоємця виконання немайнових чи майнових обов'язків (ст. 1240 ЦК України) або встановлення речових прав на чуже майно у формі сервітуту (ст. 1246 ЦК України).

Нотаріальне посвідчення заповіту виконує низку попереджувальних і захисних функцій, зокрема: гарантує свободу волі заповідача та виключає сторонній вплив на його волевиявлення; засвідчує реальний зміст розпоряджень спадкодавця; нівелює ризик ухвалення імпульсивних та невважених рішень; забезпечує доступ до кваліфікованої правової допомоги під час складання документа; запобігає виникненню юридичних помилок, які у майбутньому могли б стати підставами для визнання заповіту недійсним.

Оскільки заповіт є правочином, що породжує юридичні наслідки лише після смерті заповідача, оскаржити його дійсність у судовому порядку є можливим лише після відкриття спадщини. Справи цієї категорії є специфічними, адже під час їх розгляду відсутній найголовніший учасник правовідносин — сам заповідач. Через відсутність у цивільному законодавстві спеціальних підстав для скасування чинності цього документа, його недійсність визначається на основі дефектів загальних умов дійсності правочинів.

Попри заклики окремих дослідників до деталізації у законодавстві складів нікчемних (оспорюваних) заповітів та їхніх наслідків [11, с. 134], така новелізація є зайвою. Заповіт є класичним одностороннім правочином, що зумовлює автоматичне поширення на нього загальних доктринальних і нормативних критеріїв класифікації недійсних правочинів.

Заповіт є нікчемним (недійсним в силу закону) з моменту його вчинення у випадках, якщо:

а) його складено особою, яка в судовому порядку визнана недієздатною, або особою, яка не набула цивільної дієздатності в обсязі, необхідному для складання заповіту. Подекуди поняття заповідальної дієздатності тлумачать невинуватено широко, вважаючи, що воно охоплює не лише психічну та юридичну здатність особи розуміти природу створення заповіту, а й обсяг своїх активів та потенційних бенефіціарів [12];

б) заповідач не підписав заповіт особисто, а за його дорученням документ не підписано іншою уповноваженою особою, або ж його підписано суб'єктом, який не мав на це законного права;



в) заповіт посвідчено особою, у якої відсутні відповідні повноваження.

Вважається, що заповіт, посвідчений на тимчасово окупованій території України, є нікчемним, не породжує юридичних наслідків та не потребує визнання його недійсним у судовому порядку [13, с. 92]. Питання недійсності правочинів, укладених на тимчасово окупованій території, в місцевостях, де ведуться бойові дії, та в так званій «сірій зоні», — це не лише виклик для приватних осіб, це і державна проблема в цілому. На думку окремих науковців, колізія щодо невідповідності положенням ЦК України вчинених у «сірій зоні» правочинів є вирішуваною. Зокрема, якщо вчиненню правочину в письмовій формі чи його нотаріальному посвідченню перешкоджали об'єктивні чинники, як-от: військові дії або відсутність нотаріуса чи іншої посадової особи, — то такі правочини слід визнавати дійсними, тобто проводити їх *конвалідацію*, якщо їхній зміст відповідає внутрішній волі особи чи осіб, які їх вчиняли. У випадку з заповітами потрібно довести, що воля померлого була чітко зафіксована і відповідала його справжнім намірам. У такому контексті варто звернути увагу на можливість залучення свідчення про волю померлого від третьої сторони (наприклад, свідка при складанні заповіту), а також використання технічних засобів, які можуть допомогти відновити втрачену інформацію [14, с. 27–28].

Аналіз сучасних тенденцій розвитку європейського цивільного права свідчить про масштабну лібералізацію вимог до форми правочинів. Як обґрунтовано у фундаментальному дослідженні «*Contract Law in East Central Europe*», що об'єднало цивілістів Сербії, Словаччини, Польщі, Румунії, Угорщини та Чехії, у правових системах країн Центральної та Східної Європи наразі пріоритет надається домовленості сторін, незалежно від форми правочину, а суди отримують дедалі більше повноважень самостійно вирішувати питання про визнання чинними договорів із дефектами форми [15, с. 253–288].

Сучасна англосаксонська доктрина демонструє гнучкість у регулюванні форми заповітів, зміщуючи фокус із формалізму на доведення дійсного наміру скласти заповіт. У європейському континентальному праві посилюється принцип *in favorem testamenti* (на користь заповіту), що допускає визнання дійсними заповітів із незначними дефектами форми. Так, Н. Крстич (Н. Крстић) слушно зазначає, що форма заповіту має своє значення та свої функції, які обов'язково повинні бути збережені. З іншого боку, жорсткість формальних вимог не повинна ставати непереборною перешкодою для реалізації останньої волі спадкодавця та позбавляти особу можливості скласти заповіт [7, с. 72–73].

Надзвичайність обставин, у яких опиняється заповідач, зумовлює необхідність перегляду традиційних правил посвідчення заповіту.

Водночас, на наш погляд, автоматичне перенесення зазначеного підходу щодо пріоритету усного чи неформального правочину на інститут заповіту є неприпустимим. Заповіт як строго формальний односторонній правочин потребує значно жорсткішого нормативного контролю, оскільки суворого регламентація його форми виступає ключовою гарантією захисту дійсної останньої волі спадкодавця після його смерті.



Згідно зі ст. 219 ЦК України, якщо правочин не відповідає вимогам щодо нотаріального посвідчення, він є нікчемним. Однак суд може визнати такий правочин дійсним, якщо буде доведено, що він відповідав справжній волі особи, яка його вчинила, а обставини, що завадили нотаріальному посвідченню, не залежали від її волі.

Цивільне законодавство допускає можливість визнання заповіту не дійсним у певній частині, якщо його окремі положення суперечать імперативним нормам права. Зокрема, підставами для часткового визнання заповіту недійсним у судовому порядку є:

а) порушення права на обов'язкову частку у спадщині осіб, визначених ст. 1241 ЦК України;

б) розпорядження майном, яке перебуває у спільній сумісній власності;

в) включення до умов отримання спадщини, які є протиправними, аморальними, обмежують цивільну правоздатність спадкоємця або є нездійсненними.

Наявність нечітких, незрозумілих або суперечливих положень не наділяє спадкоємців правом на оспорування змісту заповіту. У таких випадках спадкоємці можуть здійснити самостійне тлумачення його змісту або звернутися до суду за таким тлумаченням у порядку, передбаченому ст. 1256 ЦК України [16, с. 169].

Проте виникає питання: як довести нікчемність заповіту, якщо у спадкоємців виникає сумнів у тому, що підпис на заповіті належить заповідачеві? У нотаріуса немає підстав відмовити у видачі свідоцтва про спадщину спадкоємцю за заповітом, навіть якщо інші спадкоємці вважають, що заповіт заповідачем не підписаний. У таких випадках *de facto* недійсний заповіт необхідно перевести в площину недійсності *de jure* за допомогою рішення суду.

Принцип свободи заповіту передбачає не лише надання тестаментоздатній фізичній особі права на свій розсуд у межах, встановлених законом, розпорядитися майном на випадок смерті, визначити коло спадкоємців і умови, на яких може бути ними отримана спадщина, обтяжити їх дорученнями в межах спадкового майна, а й у будь-який час змінити, скасувати чи скласти новий заповіт. При цьому, за загальним правилом, ч. 3 ст. 1254 ЦК України кожний новий заповіт скасовує попередній і не відновлює заповіту, який заповідач склав перед ним.

Водночас, згідно з буквальним тлумаченням ч. 4 ст. 1254 ЦК України, визнання нового заповіту недійсним відновлює чинність попереднього лише у виняткових випадках, пов'язаних із дефектами волі заповідача, тоді як за будь-яких інших підстав попередній заповіт не відновлюється. Така логіка законодавця є важкою для розуміння, оскільки залишається незрозумілим, чому скасування нового заповіту з інших причин не повертає правової сили попередньому вияву волі спадкодавця.

Попри очевидну нелогічність такого підходу, українська судова практика демонструє суворе дотримання цієї норми. Так, у постанові Верховного Суду від 01 березня 2021 р. прямо зазначено, що ч. 4 ст. 1254 ЦК України стосується тільки тих випадків, за яких новий заповіт визнано недій-



сним на підставі ст. 225 ЦК України (заповідач у момент вчинення заповіту не усвідомлював значення своїх дій та (або) не міг керувати ними) або ст. 231 ЦК України (заповіт вчинено під впливом насильства) — лише тоді дія попереднього заповіту відновлюється [17].

Чинна редакція ст. 1254 ЦК України вводить в оману не лише позивачів, які прагнуть захистити свої права, а й суди першої та апеляційної інстанцій. Показовою в цьому контексті є постанова Верховного Суду від 30 січня 2023 р. Суд наголосив: заявивши вимогу про встановлення нікчемності заповіту без застосування наслідків недійсності правочину, позивачка обрала неналежний спосіб захисту. Ефективним же шляхом поновлення прав є пред'явлення позову про застосування наслідків нікчемного правочину шляхом виключення зі Спадкового реєстру відомостей про реєстрацію заповіту [18].

У п. 17 Постанови Пленуму Верховного Суду України від 30 травня 2008 р. № 7 «Про судову практику у справах про спадкування» роз'яснено, що заповіт, складений особою, яка не мала на це права, або з порушенням вимог щодо його форми та посвідчення, є нікчемним, а тому на підставі ст. 215 ЦК України визнання його недійсним у судовому порядку не вимагається [19].

Фактично у постанові відтворюється загальнотеоретичне положення про те, що нікчемний правочин є недійсним у силу закону. Очевидно: якщо заповіт посвідчено неповноважною особою (наприклад, головою правління ОСББ), нотаріус не зможе врахувати його під час заведення спадкової справи, оскільки законодавець імперативно визначив коло суб'єктів, уповноважених посвідчувати такі правочини. Тому й потреба у визнанні такого заповіту через суд відсутня. Проте формулювання «не вимагається» все ж не є прямою процесуальною заборобою для звернення до суду. Після набрання чинності ЦК України суди тривалий час приймали та задовольняли позови про «визнання заповіту недійсним», навіть у випадках його нікчемності (наприклад, через підроблення підпису або порушення форми). Такі справи розглядалися по суті, без відмов у задоволенні позовних вимог із мотивів «неправильно обраного способу захисту».

Наприклад, Апеляційний суд Київської області в рішенні від 06 березня 2014 р. зазначив, що нікчемність заповіту, встановлена судовим рішенням, має наслідком позбавлення права на спадкування осіб, визначених розпорядженням заповідача як спадкоємці, незалежно від того, чи пред'являлися позовні вимоги про застосування наслідків нікчемності правочину. Відповідно суд скасував рішення суду першої інстанції та визнав нікчемним заповіт, складений із порушенням установленної форми [20]. Аналогічну позицію зайняв і Апеляційний суд Черкаської області, який у рішенні від 25 грудня 2014 р. визнав нікчемним заповіт, посвідчений особою, що не мала на це відповідних повноважень [21].

Проте, попри відсутність будь-яких змін у матеріальному законі, з початком роботи оновленого Верховного Суду було впроваджено доктрину ефективного способу захисту прав. Суть цієї доктрини полягає в тому, що



суд не повинен розглядати позови про «визнання нікчемного заповіту недійсним», оскільки такий правочин є недійсним у силу закону з моменту його вчинення й не потребує додаткового судового підтвердження.

При цьому слід зауважити, що ст. 215 ЦК України, на яку посилався Верховний Суд України, за своєю суттю та конструкцією розрахована, перш за все, на двосторонні та багатосторонні правочини (договори). У цивілістичній доктрині зазначається, що сторони нікчемного правочину не зобов'язані виконувати його умови, причому навіть тоді, коли суд не визнав його недійсним [22]. Цей підхід залишається незмінним і у сучасній доктрині, де наголошується на універсальності зазначеного правила для всіх видів недійсних правочинів [23].

Сформульована правова позиція Верховного Суду є вразливою для критики з погляду теорії доказування. Правовідносини не можуть виникнути, змінитися чи припинитися без юридичних фактів. Життєві обставини самі по собі не мають внутрішньої властивості бути юридичними. Вони стають такими лише тоді, коли відповідного значення їм надають норми права або судові рішення. Будучи недійсним із моменту вчинення, нікчемний заповіт не здатний породити жодних правових наслідків, зокрема й у вигляді скасування попереднього (чинного) заповіту. Водночас виникає суперечлива ситуація, коли нікчемний заповіт фактично нівелює попереднє дійсне розпорядження особи ще до моменту, поки суд юридично констатує його недійсність.

На практиці жоден нотаріус не відмовить у видачі свідоцтва про право на спадщину за заповітом лише тому, що спадкоємець за законом заявляє про підроблення підпису заповідача. Тобто йдеться про існування *уявного юридичного факту*, який потребує встановлення за визначеною законом процедурою. За чинного підходу імперативна норма про абсолютну недійсність заповіту через порушення його форми залишатиметься суто декларативною. Для застосування наслідків нікчемності правочину передусім необхідно встановити сам факт, який її зумовлює, провести почеркознавчу експертизу, допитати свідків, затребувати документи. І лише після того, як суд констатує, що мало місце порушення обов'язкової форми чи процедури, можна застосовувати правові наслідки недійсності.

Необхідно розмежовувати матеріальну нікчемність, яка безпосередньо встановлена законом, та процесуальну потребу її доведення у судовому порядку, оскільки існує видимість легітимності правочину, доки не доведено протилежне. У випадку підроблення підпису заповідача, правочин є нікчемним з моменту вчинення відповідно до ч. 1 ст. 1257 ЦК України. Проте ця нікчемність є прихованою. Зовні документ має вигляд легітимного. Тому існує об'єктивна матеріально-правова потреба в судовому втручанні для усунення правової невизначеності.

Аналогічна ситуація виникає, коли заповіт посвідчено, наприклад, головним лікарем, який на цей момент перебував на лікарняному, або черговим лікарем, який юридично не мав статусу чергового по лікарні в конкретну зміну. Нотаріус, відкриваючи спадкову справу, бачить офіційне посвідчення та печатку лікарні й зобов'язаний вважати такий заповіт чинним.



Факт відсутності повноважень у суб'єкта посвідчення не є очевидним і потребує окремого судового встановлення шляхом збору та оцінки доказів.

Сформована правова позиція Верховного Суду має казуїстичний характер, що не сприяє належному захисту порушених прав і інтересів, а навпаки — створює штучні процесуальні перешкоди. Оскільки Велика Палата ВС наполягає, що формулювання «*визнати заповіт нікчемним*» є неналежним способом захисту (бо не можна визнавати те, що вже є таким за законом), доктрині варто запропонувати альтернативний варіант. Зокрема, замість згаданої вимоги використовувати термін «встановити факт нікчемності» як підставу для поновлення іншого права. Констатуючи недійсність такого розпорядження, суд підтверджує відсутність законних підстав для спадкування призначеною у ньому особою. У такому разі право наступництва переходить до осіб, визначених у попередньому (чинному) заповіті, а за його відсутності — до спадкоємців за законом. Якщо ж особи за нікчемним правочином уже оформили спадкові права й набули майно, позивач має заявляти вимогу про застосування наслідків його недійсності. Саме такий позов у сукупності з судовою констатацією нікчемності й повинен визнаватися належним та ефективним способом захисту.

Аналіз правових наслідків визнання повторного заповіту недійсним, здійснений у нашому попередньому дослідженні, дозволяє констатувати, що відповідно до ч. 1 ст. 216 ЦК України недійсний правочин не створює юридичних наслідків, крім тих, що пов'язані з його недійсністю. Тобто будь-який правочин (зокрема й заповіт), який є нікчемним або визнаний недійсним у судовому порядку з будь-яких підстав, не повинен змінювати чи скасовувати попередній заповіт [24, с. 242]. У разі визнання повторного заповіту недійсним у судовому порядку, такий *правочин-фікція* не має тягнути за собою жодних правових наслідків, зокрема й скасування попереднього вияву волі. Адже анулювання повторного заповіту свідчить про відсутність належного волевиявлення заповідача, а отже — й про відсутність правових підстав для припинення дії попереднього заповіту.

Для розуміння зазначеної колізії варто звернутися до такого практичного прикладу: заповідач склав заповіт, призначивши спадкоємця. Згодом у новому заповіті він призначив спадкоємцем іншу особу, тим самим скасувавши попереднє розпорядження. Проте під час посвідчення цього нового заповіту в лікарні як свідків були залучені особи, які, відповідно до ч. 4 ст. 1253 ЦК України, не мали права ними бути, — скажімо, особи, які в силу віку чи стану здоров'я не могли його прочитати. Як наслідок, повторний заповіт є нікчемним, але й попередній заповіт свою чинність автоматично не відновив. За відсутності судового рішення, незважаючи на нікчемність заповіту, спадкоємець за таким розпорядженням набуває право на спадщину, що ілюструє суттєвий правовий парадокс.

Нікчемний заповіт не є носієм волі спадкодавця. Це лише зовнішня матеріальна оболонка. Якщо документ є фікцією, він не здатний породити жодного правового наслідку, зокрема й спрямованого на скасування попереднього (чинного) заповіту. Наразі ж нікчемний заповіт парадоксально «встигає» знищити попередню дійсну волю особи до моменту, поки суд не констатує його нікчемність.



Через це виникає суперечлива ситуація: якщо новий заповіт є оспорюваним (наприклад, складений під впливом насильства) і суд визнає його недійсним — старий заповіт відновлюється. А якщо новий заповіт очевидно нікчемний (підроблений від імені померлого або посвідчений неуповноваженою особою) — виникає формальна колізія, за якої чинність попереднього заповіту «зависає» у правовому вакуумі.

Слід усунути штучний дуалізм між оспорюваністю та нікчемністю заповіту. У 2003 році законодавець припустився техніко-юридичної помилки, коли вказав у ч. 4 ст. 1254 ЦК України лише про «визнання недійсним», що стосується оспорюваних правочинів. Однак за будь-якого виду дефекту повторного заповіту результатом має бути відновлення попереднього чинного документа.

Нами вже зазначалося, що законодавець може прямо не включати принцип справедливості в конструкцію норм, які регламентують порядок і умови спадкового правонаступництва, проте кожна з них має бути побудована саме на цих засадах [25, с. 12], і диспозиція ст. 1254 ЦК України не повинна ставати винятком.

Відповідно до приписів ч. 1 ст. 216 ЦК України, недійсний правочин позбавлений здатності породжувати юридичні наслідки, за винятком тих, що безпосередньо пов'язані з його недійсністю. У контексті спадкового права це означає, що заповіт, визнаний судом недійсним, або такий, що є нікчемним, не володіє правовою силою для скасування чи модифікації попередніх розпоряджень спадкодавця.

Висновки. Кваліфікація дефектного заповіту як правочину-фікції (квазіправочину) нівелює будь-який його юридичний вплив на чинні правовідносини.

Застосований у ч. 4 ст. 1254 ЦК України підхід пов'язує відновлення чинності попереднього заповіту лише з процесуальним фактом «*визнання нового заповіту недійсним*» (що є ознакою оспорюваних правочинів). Це необґрунтовано залишає поза правовим регулюванням випадки нікчемності наступного заповіту. Оскільки нотаріус не наділений функціями експерта, виникає імперативна матеріально-правова потреба саме в судовому констатуванні (встановленні) факту нікчемності через інструменти доказування. У таких випадках судові рішення виступає єдиним легітимним способом підтвердження нікчемності для її виключення зі спадкового процесу.

Для усунення цієї колізії пропонується викласти ч. 4 ст. 1254 ЦК України та відповідно ч. 4 ст. 1750 проекту ЦК України у такій редакції: «Визнання нового заповіту недійсним або його нікчемність відновлює чинність попереднього заповіту».

Таке законодавче рішення повністю відповідає всім положенням доктрини цивільного права, загальним засадам справедливості й добросовісності, а також сприятиме дотриманню принципу правової визначеності.



Список використаних джерел

1. Науково-практичний коментар Цивільного кодексу України : у 2 т. / за ред. О. В. Дзери, Н. С. Кузнецової, В. В. Цюри. 7-е вид. Київ : Юрінком Інтер, 2025. Т. 2. 1424 с.
2. Проект Цивільного кодексу України (№ 15150 від 09.04.2026 р.). *Верховна Рада України*. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billinfo/Bills/Card/69837> (дата звернення: 08.07.2026).
3. Андрієнко І. С., Середницька І. А., Церковна О. В. Оспорування заповіту в суді: правові підстави та судова практика. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2025. № 2. С. 59–64. <https://doi.org/10.32850/sulj.2025.2.10>.
4. Великанова М. М. Право спадкове у проекті оновленого Цивільного кодексу України (Кодексу приватного права): відповідь на виклики сучасності. *Нове українське право*. 2026. № 2. С. 149–155. <https://doi.org/10.51989/NUL.2026.2.17>.
5. Кравчик М. Б. Право на спадкування в разі перебування у фактичних шлюбних відносинах зі спадкодавцем. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2025. Вип. 5 (64). С. 48–53. <https://doi.org/10.32782/pyuv.v5.2025.9>.
6. Ветчінова О. О. Правове регулювання спадкування в період воєнного стану в Україні. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія: *Право*. 2025. Т. 1, № 88. С. 245–249. <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.88.1.35>.
7. Крстић Н. Строги формализм завештања или сувереност последње воље завештаоца — чему дати примат? *Зборник радова Правног факултета у Нишу*. 2025. Год. 64, бр. 106. С. 57–76. <https://doi.org/10.5937/zrpfno-62905>.
8. Olyarnyk B. Inheritance and One-Time Financial Assistance Following the Death of a Servicemember: Legal Status Issues of De Facto Spouses in Ukraine. *Access to Justice in Eastern Europe*. 2025. Vol. 8, Iss. 2. P. 155–178. <https://doi.org/10.33327/AJEE-18-8.2-a000114>.
9. Ромовська З. В. Спадкове право України: сучасне і погляд у майбутнє. *Спадкове право: кризь призму судової практики* / за ред. І. В. Спасибо-Фатеевої. Харків : ЕКУС, 2022. С. 8–40.
10. Labelle Fabienne. The will in French Legislation. *Law of Succession: National, Comparative and International Aspects: Ukrainian and English-language scientific and practical edition* / eds. S. Y. Fursa, O. V. Kiriak. Kyiv : Alerta, 2025. P. 301–322.
11. Кучер В. О., Парасюк В. М. Захист спадкових прав шляхом визнання заповіту недійсним. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 8. С. 132–135. <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2023-8/28>.
12. Пухир А. А., Римарчук Р. М. Причини та наслідки визнання заповітів недійсним. *Український політико-правовий дискурс*. 2024. № 5. DOI: [10.5281/zenodo.14175225](https://zenodo.org/record/14175225). URL: <https://ppdnz.com.ua/index.php/home/article/view/33> (дата звернення: 08.07.2026).
13. Кухарев О. Є. Спадкування в Україні: від А до Я. Київ : Алерта, 2026. 188 с.
14. Харитонов Є., Білошкурський М. Конвалідація недійсних правочинів, учинених на тимчасово окупованих територіях та «сірій зоні» в умовах гібридної війни. *Актуальні проблеми регулювання майнових і немайнових відносин в умовах гібридної війни через призму людино-центричної цивілістики* / за заг. ред. Є. Харитонova, О. Харитонovої, І. Дави-



- дової, О. Сафончик. Одеса : Фенікс, 2025. С. 257–282. *eNUOLAIR. Рено-зитарій (відкритий електронний архів) Національного університету «Одеська юридична академія»*. URL: <https://hdl.handle.net/11300/29619> (дата звернення: 08.07.2026).
15. Dudás A., Hulmák M., Zimnioková M. [et al.]. Form of Contracts. *Contract Law in East Central Europe* / ed. by E. Veress. Miskolc–Budapest : Central European Academic Publishing, 2022. P. 253–288. <https://doi.org/10.54171/2022.ev.cliece.chapter8>.
16. Дзера І. О. Теоретичні та практичні проблеми визнання недійсним заповіту як способу захисту спадкових прав. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2022. Т. 29, № 2. С. 157–177. DOI: 10.31359/jnalsu.29(2).2022.157-177. URL: <https://visnyk.kh.ua/uk/journals/visnik-naprn-2-2022-r/teoretichni-ta-praktichni-problemi-viznannya-nedivysnim-zapovitu-yak-sposobu-zakhistu-spadkovikh-prav> (дата звернення: 08.07.2026).
17. Постанова Об'єднаної палати Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду від 01.03.2021 р. у справі № 473/1878/19. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/95904937> (дата звернення: 08.07.2026).
18. Постанова Об'єднаної палати Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду від 30.01.2023 р. у справі № 472/566/19. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/108790793> (дата звернення: 08.07.2026).
19. Про судову практику у справах про спадкування. Постанова Пленуму Верховного Суду від 30.05.2007 р. № 7. *Верховна Рада України. Законодавство України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0007700-08> (дата звернення: 06.08.2026).
20. Рішення Апеляційного суду Київської області від 06.03.2014 р. у справі № 365/741/13ц. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/37596885> (дата звернення: 06.08.2026).
21. Рішення Апеляційного суду Черкаської області від 25.12.2014 р. у справі № 22-ц/793/3223/14. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/42206314> (дата звернення: 06.08.2026).
22. Дзера О. В. Вибране. Збірник наукових праць. Київська школа цивілістики. Київ : Юрінком Інтер, 2016. 872 с.
23. Науково-практичний коментар Цивільного кодексу України : у 2 т. 7-ме вид. / за ред. О. В. Дзери, Н. С. Кузнецової, В. В. Цюри. Київ : Юрінком Інтер, 2025. Т. 1. 1220 с.
24. Заїка Ю. О. Особливості вчинення окремих нотаріальних дій в умовах воєнного часу. *Нотаріальний процес: теорія і практика. Концепції вчених з удосконалення законодавства про нотаріат* / за заг. ред. С. Я. Фурси. Київ : Алерта, 2023. С. 229–264. <https://doi.org/10.59835/978-617-566-765-1-2-5>.
25. Заїка Ю. О. Категорія «справедливість» і окремі аспекти сучасної концепції спадкового законодавства. *Цивілістична платформа*. 2025. № 3 (6). С. 8–14. <https://doi.org/10.69724/2786-8834-2025-6-3-5-14>.



Yuri O. ZAIKA

(Academician F. H. Burchak Scientific Research Institute of Private Law and Entrepreneurship of National Academy of Legal Sciences of Ukraine)

Invalidity of a Subsequent Will: A Legislative Paradox through the Prism of the Theory of Legal Transactions

The article is devoted to the theoretical and legal analysis of the consequences of declaring a subsequent will invalid through the prism of the general theory of legal transactions. The relevance of the topic is due to a doctrinal paradox: under Part 4 of Art. 1254 of the Civil Code of Ukraine (as well as Part 4 of Art. 1750 of the Draft of the updated Civil Code of Ukraine), the annulment of a subsequent will restores the validity of the previous one only in exceptional cases of defects of will. The purpose of the article is to substantiate the logical contradiction between the specified selective approach of the legislator and the principles of private law, as well as to develop a model for resolving this legal conflict. As a result of the study, it is proven that the current regulation artificially transforms inheritance by will into inheritance by law, which violates the presumption of lawfulness of a legal transaction. From the standpoint of civil doctrine, it is substantiated that an invalid transaction as a legal fiction should not produce any legal consequences from the moment of its commission, including the revocation of a prior expression of will. At the same time, the analysis of the legal positions of the Supreme Court revealed a critical detachment of judicial practice from this theory: the courts strictly adhere to the letter of the law, which leads to negative consequences and preservation of the legislative paradox. The critical risks are proven under which, due to formal procedural violations, property passes to persons whom the testator consistently tried to exclude from inheritance. Proposals de lege ferenda regarding the improvement of rule-making technique are formulated. The necessity of eliminating the conflict by introducing a unified norm that provides for the unconditional restoration of the validity of a previous testamentary disposition in the event of the invalidity of a subsequent will is substantiated, thereby ensuring compliance with the principles of legal certainty, justice, and good faith. The practical significance of the findings lies in the fact that the formulated conclusions and proposals can be directly utilised in the process of updating civil legislation, as well as in the law enforcement practice of judicial authorities when resolving the relevant category of disputes.

Keywords: legal transaction, conditions of validity of a legal transaction, will, declaration of a will as invalid, subsequent will, recodification of civil legislation.

Надійшла до редакції 20.07.2026

Прийнята до друку 10.08.2026

Опублікована онлайн 19.08.2026

Опублікована 30.08.2026

Декларації

Фінансування. Дослідження виконано без зовнішнього фінансування у рамках наукової теми відділу приватного права і процесу Науково-дослідного інституту приватного права і підприємництва імені академіка Ф. Г. Бурчака Національної академії правових наук України: «Приватноправові засади реалізації житлової політики в умовах євроінтеграції» (номер державної реєстрації 0123U100003).

Конфлікт інтересів. Конфлікту інтересів у автора немає.

Використання штучного інтелекту. Штучний інтелект було використано для коректури та стилістичного редагування тексту без зміни його змісту. Автором самостійно здійснено дослідження, зокрема постановку проблематики, визначення актуальності, аналіз останніх досліджень, виклад основного матеріалу та висновків. Усі оригінальні ідеї та наукова новизна роботи є лише авторським здобутком.